

НОВА ІСТОРИЯ

УДК (UDC) 929 : 902] Гамченко

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.1\(45\).698](https://doi.org/10.33782/eminak2024.1(45).698)

ARCHAEOLOGICAL SITES OF PODILLIA IN SCIENTIFIC HERITAGE OF SERHII HAMCHENKO (ON MATERIALS FROM 1909 TO 1913)

Yuriy Stepanchuk¹, Natalia Kuzminets², Yana Harhaun³

^{1,2} Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Vinnytsia, Ukraine)

¹ e-mail: iiiepp@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6693-1463>

² e-mail: 1974natalika1@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9939-2451>

³ Petro Mohyla Black Sea National University (Mykolaiv, Ukraine)

e-mail: yana14karpiuk@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7475-2963>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to study the available materials of the personal fund of S. Hamchenko, related to archaeological studies in the territory of Podillia from 1909 to 1913, to determine their potential for modern archaeological, historical, and local lore studies.

The scientific novelty. For the first time, the content of Serhii Hamchenko's personal archival fund, which is stored in the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, is studied thoroughly in detail for the presence of materials related to the archaeological sites of Podillia. The high volume of the available materials, their completeness, and prospects for further study in both archaeological science and local history are analyzed.

Conclusions. Serhii Spirydonovych Hamchenko was undoubtedly an extraordinary person in the world of archaeological science. For five years, he performed colossal research work on the identification and study of archaeological sites associated with different cultures in the territory of Podillia gubernia. To this day, the entire volume of his work has not been introduced into scientific circulation, because a large number of works are preserved in handwritten, and even draft, versions, which require scrupulous and professional work on them. The scholar's materials are represented with finds dating from the Stone Age to the Early Slavic times.

The digitalization of Serhii Hamchenko's fund has become an important step in making the achievements of Ukrainian archaeology more accessible to scholars. However, this should be only the first step, because the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine contains numerous funds that could help both practical archaeology and researchers of the history of archaeological studies, local historians, and genealogists.

Familiarization with the materials of S. Hamchenko's fund shows that it needs careful scientific processing, systematization of materials because even within one folder (writing-book, notebook, collection, etc.), the materials are unsystematized (as evidenced by our description of the diary for 1909). Almost the entire fund is represented by handwritten materials, which, due to the peculiarities of the scholar's handwriting, require deciphering and commentary by experts in archaeology, familiar with the scientific heritage of the scholar and the described objects.

We are deeply convinced that only a full-fledged archaeographic publication of the materials of the fund will give the opportunity to maximize their introduction into scientific circulation.

Keywords: Serhii Hamchenko, archaeological science, Podillia gubernia, archaeological sites, Trypillia culture, history of science, archival fund

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ПОДІЛЛЯ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ СЕРГІЯ ГАМЧЕНКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ 1909-1913 РР.)

Юрій Степанчук¹, Наталія Кузьмінець², Яна Гаргаун³

^{1,2} Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
(Вінниця, Україна)

¹ e-mail: iiepp@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6693-1463>

² e-mail: 1974natalika1@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9939-2451>

³ Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)
e-mail: yana14karpiuk@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7475-2963>

АНОТАЦІЯ

Метою статті є вивчення наявних матеріалів особового фонду С. Гамченка, що стосуються археологічних досліджень на території Поділля у 1909-1913 рр., визначити їх перспективність для сучасних археологічних та історико-краєзнавчих досліджень.

Наукова новизна. Вперше детально та ґрунтовно проаналізовано зміст особового архівного фонду Сергія Гамченка, що зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України, на наявність матеріалів щодо археологічних пам'яток Поділля. Розкрито змістовну частину наявних матеріалів, їх повноту та перспективність для подальших досліджень як археологічної науки, так і краєзнавства.

Висновки. Сергій Спиридонович Гамченко беззаперечно є непересічною людиною у світі археологічної науки. Протягом п'яти років він здійснив колосальну дослідницьку працю з виявлення та дослідження різнокультурних археологічних пам'яток на теренах Подільської губернії. До сьогодні увесь об'єм його роботи не введено до наукового обігу, адже велика кількість праць збереглася у рукописному, і навіть чернетковому, варіанті, що потребує скрупульозної та фахової роботи над ними. Матеріали дослідника представлені знахідками від кам'яної доби до ранньослов'янських часів.

Цифровізація фонду Сергія Гамченка стала важливим поступом у поширенні здобутків української археології для дослідників. Натомість, це повинен бути лише перший крок, адже у сховищах Наукового архіву ІА НАН України знаходиться багато фондів, які допоможуть як практичній археології, так і дослідникам історії археологічних досліджень, краєзнавцям, генеалогам.

Ознайомлення з матеріалами фонду С. Гамченка показує, що він потребує ретельної наукової обробки – систематизації матеріалів, адже навіть у межах однієї папки (зошита, записника, колекції тощо) матеріали розпоршені (про це свідчить опис нами щоденника за 1909 р.). Практично весь фонд представлений рукописними матеріалами, які в силу особливостей почерку дослідника, потребують розшифровки та коментарів фахівців-археологів, ознайомих з науковою спадщиною вченого й описаними об'єктами. На наше глибоке переконання, лише повноцінна археографічна публікація матеріалів фонду зможе максимально залучити їх до наукового обігу.

Ключові слова: Сергій Гамченко, археологічна наука, Подільська губернія, пам'ятники археології, трипільська культура, історія науки, архівний фонд

Вступ

Останні десятиліття розвитку археологічної науки відзначилися тим, що в ній все більше уваги стали приділяти історії науки та місцю в ній особистісного фактора. Адже особистість грає величезну роль в археології як у контексті

дослідника, так і в якості об'єкта дослідження. Це пов'язано з тим, що археологічна наука, в деякій мірі, це мистецтво інтерпретації минулого. Особистість і характер археолога значною мірою впливають на його методи та результати дослідження. Про зростання інтересу до особистості в археології свідчать численні праці про відомих дослідників, проведення конференцій на кшталт «Історія археології: особистості і школи (до 160-річчя В.В. Хвойки)» (Київ, 2010) тощо¹.

Про важливість наукової спадщини провідних археологів свідчить і посилення інтересу до особових фондів, що зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України. Розуміння цінності зазначених документів привело до початку їх оцифрування та презентації й загальнодоступності у всесвітній мережі Інтернет. Як наслідок, працівниками Наукового архіву ІА НАНУ, за підтримки археологів-практиків, при фінансовій підтримці українських і зарубіжних фондів було започатковано проект «Цифрове сховище пам'яті». Результатом реалізації проекту стало оцифрування особових фондів Сергія Гамченка (<https://hamchenko.archive.iananu.com/>) та Федора Вовка (<https://vovk.archive.iananu.com/>), що удоступнило їх матеріали для широко кола дослідників. Цим «вікном можливостей» вирішили скористатися й ми, поставивши за мету вивчити наявні матеріали особового фонду С. Гамченка, що стосуються археологічних досліджень вченого на теренах Поділля імперської доби, визначити їх перспективність для сучасних археологічних та історико-краєзнавчих досліджень.

Огляд ЛІТЕРАТУРИ

Наявне розмаїття літератури, яка стосується особистості Сергія Гамченка й у контексті поставленої проблематики, можна поділити на три групи: 1) біографістика; 2) аналіз особового фонду дослідника і, 3) праці, що апелюють до наукової спадщини археолога.

Біографічним відомостям про Сергія Гамченка присвячено більше десятка публікацій – від коротких нарисів енциклопедичного типу (Г. Мезенцева, С. Ляшко, А. Яненко й ін.) до розлогих статей глибокого просопографічного характеру (А. Франко та О. Франко, С. Ляшко, О. Тарабукін, О. Бонь). Перші начерки з'явилися до 100-річного ювілею дослідника і були розміщені у періодичному збірнику «Краткие сообщения Института археологии» (КСИА)², а в 1963 р. йому було присвячено випуск збірника «Материалы и исследования по археологии СССР» (МИА) з невеличкою біографічною передмовою³.

Нове відродження із небуття відбулося вже в останні десятиліття. У 1994 р. Галина Мезенцева розмістила невеличку біографічну довідку у словнику

¹ Так, у Миколаєві щодва роки вже традиційно проходить конференція «Olbicum Forum» на честь відомого археолога, дослідниці Ольвії Валентини Крапівіної. В Одесі щоп'ять років проходить конференція «Людина в історії та культурі», що присвячена академіку Володимиру Станку і т.д.

² С.С. Гамченко (к 100-летию со дня рождения). *Краткие сообщения Института археологии*. Вып. 10. Киев: Издательство Академии наук Украинской ССР, 1960. С. 141-143.

³ Памяти С.С. Гамченко. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Вып. 108: Славяне накануне образования Киевской Руси. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1963. С. 11-12.

«Дослідники археології України»⁴. Подібного роду публікацію підготувала для «Енциклопедії Трипільської культури» Світлана Ляшко⁵.

З 2012 р. з'явилися перші ґрунтовні праці, що ставили своїм завданням заглибитися не лише у деталі життєпису вченого, а й відтворити просопографічний портрет його родини⁶. Так, С. Ляшко у своїх публікаціях фактично у подробицях реконструювала життєвий шлях вченого, уточнила дати народження та смерті, обставини навчання у різних навчальних закладах і проходження військової служби. О. Тарабукін детально прослідкував як дату народження, уточнивши її за метричними документами, так і дослідив точну дату, медичну причину та місце смерті С. Гамченка. Такої ж деталізації намагалися дотримуватися у викладі біографії С. Гамченка й Андрій та Оксана Франки, залучивши додаткові матеріали з першоджерел⁷. Олександр Бонь, використовуючи епістолярну спадщину Сергія Гамченка та Олекси Новицького, відтворив важке повсякдення тогочасних радянських вчених – призначення пенсії, грошове утримання від Всеукраїнської академії наук (ВУАН), лікування С. Гамченка тощо⁸.

Якщо біографія вченого вже практично реконструйована українськими дослідниками, то аналізу його особового фонду, який зберігається у Науковому архіві Інституту археології НАН України (фонд 3), приділено недостатньо уваги. Тут можна виділити невеличкий начерк працівниць архіву С. Кузнецової та Н. Лінки⁹ й вже згадану глибоку аналітичну статтю Андрія й Оксани Франків¹⁰. Ретельний опис і розбір документів архівного фонду зробили сучасні працівники архіву на чолі з Олександром Бузько¹¹. Ці праці створюють не лише загальне уявлення про наповнення фондової збірки, а й полегшують пошук і підбір необхідних матеріалів для наукової творчості.

⁴ Мезенцева Г.Г. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. Чернівці: Сіверянська думка, 1997. С. 138.

⁵ Ляшко С.М. Гамченко Сергій Свиридович. *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Т. 2. Київ, 2004. С. 113-114.

⁶ Ляшко С.М., Шовкопляс Т.І. Джерельна база родоводу житомирської родини Гамченків. *Культурний простір Житомирщини – Волині XIX-XX століть*: матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. (24 квітня 2012 р., м. Житомир): у 2 т. Т. 1. Житомир: М. Косенко, 2012. С. 70-75; Ляшко С.М. Життєпис роду Гамченків: проблеми просопографії в контексті особливостей історичного часу та джерельної бази. *Українська біографістика: Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 9. С. 110-158; Тарабукін О.О. Про деякі проблемні питання в біографії видатного українського археолога С.С. Гамченка. *Культурний простір Житомирщини – Волині XIX-XX століть*: матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. (24 квітня 2012 р., м. Житомир): у 2 т. Т. 1. Житомир: М. Косенко, 2012. С. 75-83.

⁷ Франко А., Франко О. Сергій Гамченко (1860-1932): документи і матеріали з особового архіву крізь призму новітнього розгляду творчого життєпису вченого. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2020. Вип. 24. С. 424-457. DOI: <https://doi.org/10.33402/mdapv.2020-24-424-457>

⁸ Бонь О. Олекса Новицький і Сергій Гамченко: повсякдення науковців 1920-1930-х років за епістолярними джерелами. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2019. Вип. 23. С. 409-418. DOI: <https://doi.org/10.33402/mdapv.2019-23-409-418>

⁹ Кузнецова С.М., Линка Н.В. Научный архив С.С. Гамченко. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Вип. 108: Славяне накануне образования Киевской Руси. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1963. С. 13-15.

¹⁰ Франко А., Франко О. Сергій Гамченко (1860-1932)...

¹¹ «Цифрове сховище пам'яті». Особовий фонд Сергія Гамченка. *Науковий архів ІА НАНУ*. URL: <https://hamchenko.archive.iananu.com>

Наукова спадщина С.Гамченка викликала інтерес ще при житті вченого. Оскільки дослідників, які зверталися до результатів його археологічних пошуків досить багато, то згадаємо лише тих, хто використовував напрацювання з кола визначеної нами географічної проблематики – Поділля. Так, Ю.Сіцінський відзначив важливу роль С.Гамченка у дослідженні пам'яток трипільської та гальштатської культур¹². Е.Симонович на матеріалах досліджень С.Гамченка охарактеризував пам'ятники Черняхівської культури в с.Кринички Балтського повіту¹³, а О.Старкова розглянула трипільську кераміку цієї пам'ятки¹⁴. С.Гусев, користуючись напрацюваннями С.Гамченка та М.Артамонова, розглянув матеріали трипільських поселень поблизу Немирова¹⁵. Ґрунтовний аналіз Немирівського городища, із широким залученням матеріалів С.Гамченка 1909 р., здійснив колектив російських археологів у монографії «Городище Немирів на річці Південний Буг»¹⁶. Є.Левінзон зосередився на ролі Сергія Гамченка у дослідженні трипільських пам'яток Подільської губернії у дорадянську добу. Ґрунтуючись на опублікованих матеріалах показано основні пам'ятники трипільської культури, що досліджувалися вченим¹⁷.

Зазначений пласт напрацювань свідчить, що постать і наукова спадщина Сергія Гамченка знаходиться у колі актуальної проблематики археологічної науки та залишається затребуваною сучасними дослідниками.

ОСНОВНІ ВІХИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ВЧЕНОГО

Сергій Гамченко народився 7 жовтня 1860 р.¹⁸ у с.Ратне Ковельського повіту Волинської губернії (тепер – смт Ратне Ратнівського району Волинської обл.) у родині військового Спиридона Григоровича Гамченка.

Спершу Сергій навчався у Володимирській київській військовій гімназії (1872-1879), «паралельно» (1876-1880 рр.) здобуваючи різновекторні знання на фізико-математичному й історико-філологічному факультетах Київського університету св.Володимира (вечірні відділення), а пізніше – історичну освіту в Московському університеті (1881-1882). Історичну освіту у Москві майбутній вчений здобував теж паралельно, адже вчився у 1879-1881 рр. у Третьому військовому Олександрівському училищі (Москва), де одержав звання прапорщика артилерії¹⁹.

¹² Сіцінський Є. Нариси з історії Поділля. Ч. 1. Вінниця: УАН, 1927. С. 49, 59.

¹³ Симонович Э.А. Памятники Черняховской культуры в с. Кринички (по материалам С. Гамченко и раскопкам 1957-1958 гг.). *Краткие сообщения Института археологии*. Вып. 10. Киев: Издательство Академии наук Украинской ССР, 1960. С. 239-252.

¹⁴ Старкова Е.Г. Трипольское поселение Кринички: новый взгляд на старые коллекции. *Сообщения Государственного Эрмитажа*. Вып. LXX. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2012. С. 5-17.

¹⁵ Гусев С.О. Трипільські поселення поблизу Немирова. *Археологія*. 1995. № 3. С. 73-80.

¹⁶ Смирнова Г.И., Вахтина М.Ю., Кашуба М.Т., Старкова Е.Г. Городище Немирів на реке Южный Буг. По материалам раскопок в XX веке из коллекций Государственного Эрмитажа и Научного архива ИИМК РАН. Санкт-Петербург: ГЭ; ИИМК РАН; НКТ, 2018. 336 с.

¹⁷ Левінзон Є. Дослідження трипільських пам'яток Подільської губернії в дореволюційний період. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2018. Т. 2. С. 196-212.

¹⁸ Ця дата є остаточно визначеною і підтвердженою метричними документами (як і вказана надалі дата смерті вченого) О.О.Тарабукіним. Див.: Тарабукін О.О. Про деякі проблемні питання в біографії видатного українського археолога С.С. Гамченка... С. 80-82.

¹⁹ Франко А., Франко О. Сергій Гамченко (1860-1932)... С. 426.

Як свідчить екзаменаційна відомість за 1878 р., дані з якої наводить С. Ляшко, Сергій Гамченко, учень 6 класу, займав четверте місце за успішністю у гімназії та мав найвищі бали з історії та географії²⁰, що свідчило про його потяг до цих наук і пояснює прагнення здобути професійні знання у цій царині.

У стінах Київського університету Сергій познайомився з професором В.Б. Антоновичем. Під час літніх вакацій 1878 р. він взяв участь у розкопках древлянського курганного могильника у передмісті Житомира – Мальованці, які проводив В. Антонович. А. та О. Франки вказують, що це було особисте запрошення «корифея та керівника експедиції» взяти участь у ролі «постійного спостерігача»²¹. Незалежно від обставин, але з 1878 р. почалася археологічна кар'єра Сергія Гамченка. Вже у 1882 р. і 1883 р. він взяв участь у науково-практичному студюванні неолітичних культур Прибалтики поблизу міст Вільнюса та Даугавпілса, а в 1884-1885 рр. досліджував дюни неподалік Києва. За їхніми результатами у 1886 р. здобув право на проведення самостійних археологічних досліджень²².

Цікавою є історія отримання першого відкритого листа на розкопки. У червні 1886 р. волинський генерал-губернатор повідомив Імператорську археологічну комісію (ІАК), що біля Житомира поручик третьої батареї 32-ї артилерійської бригади С. Гамченко «без усіякого дозволу» розкопав три кургани, про що доповів житомирському поліцмейстеру. Доводячи важливість проведених досліджень цього кладовища «древляно-полян» 10-12 ст. губернатор переслав до Комісії записку С. Гамченка, його креслення та ящики з знайденими предметами, і просив дозволити йому роботу під керівництвом В.Б. Антоновича, який підтримував молодого археолога, «підкреслюючи значимість місцевих курганів для вивчення історії слов'янського етногенезу». 5 липня 1886 р. Комісія відповіла, що з її боку перешкод немає, а пізніше, у 1887 р., з бюджету ІАК на продовження досліджень і на відшкодування витрат на розкопки 1886 р. було виділено 110 руб. У результаті до Комісії надійшов «зразковий звіт» про розкопки житомирських могильників з необхідними планами, розрізами та краніологічними обмірами похованих із 44 курганів²³. У результаті в Інституті історії матеріальної культури Російської академії наук (ІІМК РАН) відклалися дві справи з листуванням, матеріалами цих розкопок і звітом (Ф. 1. Оп. 1-1886 р. Спр. 66, 67)²⁴. Отже бачимо, що самостійними розкопки 1886-87 рр. назвати можна лише де-факто, а де-юре вони проводилися під керівництвом В. Антоновича.

²⁰ Ляшко С.М. Життєпис роду Гамченків... С. 116.

²¹ Франко А., Франко О. Сергій Гамченко (1860-1932)... С. 426.

²² Ibidem.

²³ Мусин А.Е., Медведева М.В. (ред.). Императорская археологическая комиссия (1859-1917): история первого государственного учреждения российской археологии от основания до реформы. Т. 2. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 2019. С. 1118.

²⁴ В описі фонду зазначено: «Гамченко С.С. – офіцер [на той час вже поручик. – Авт.]. За дорученням ІАК розслідував кургани поблизу Житомира. Статті Гамченка з газети «Волинь» про розкопки у 1886 р., план розташування курганів, листи, рукопис «Географічний нарис і топографія», плани розташування курганів, плани місцевостей, курганів, листування. Висновок В.Б. Антоновича про розкопки С.С. Гамченка, щоденник розкопок, таблиці вимірювань скелетів і кісток, таблиці форм курганів і розташування в них поховань. – Див.: Мусин А.Е. (сост.), Носов Е.Н. (ред.). Приложение: Императорская Археологическая Комиссия (1859-1917): К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия. Санкт-Петербург: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2009. С. 22.

До кінця 19 ст. за дорученням Імператорської археологічної комісії та Імператорського російського археологічного товариства він проводив розкопки та розвідки на Київщині, Волині, Поділлі, Херсонщині, Одещині, у Бессарабії, на території Житомира та у його околицях, у районах річок Тетерева, Кам'янки, Гуйви, в Овруцькому повіті Волинської губернії. У 1903 р., під час служби на Півдні України, С. Гамченко проводив розкопки поблизу м. Очакова²⁵. У фонді ІАК відкриті відкриті листи та матеріали розкопок з Житомирщини у 1889-96 рр. (передмістя Житомира, сс. Славове, Селянщина, Пекарщина, Студениця Житомирського повіту, Новоград-Волинський повіт), Овруцького повіту 1900 р. У 1901-03 рр. отримувал відкриті листи для досліджень на теренах Волині, але розкопок не проводив²⁶.

Як зазначають С. Кузнецова та Н. Лінка, протягом 1889-1895 рр. С. Гамченко досліджує слов'янські пам'ятники 10-12 ст. у Житомирському повіті, здійснюючи розкопки у басейні р. Корчеватої та у с. Студениця (урочище Стуга, Крощенка, Соколова гора). У результаті цих робіт у 1897 і 1899 рр. він підготував статтю «Городища та могильники» по р. Корчеватій і «Селище та могильник в урочищі Стуга (біля с. Студениця, Житомирського повіту Волинської губернії)» («Труды IX Археологического съезда...») та «Чтения в историческом Обществе Нестора-летописца», кн. XIII). У 1896 р. С. Гамченко проводить розкопки тих же слов'янських пам'ятників по р. Случі, між м. Мирополем і с. Улья й у 1901 р. публікує статтю «Розкопки у басейні р. Случі» («Труды XI Археологического съезда...», т. 1)²⁷.

Систематичне та послідовне дослідження старожитностей Волині призвело до загального визнання заслуг археолога у науковій царині й 31 травня 1899 р. його було обрано дійним членом Волинського губернського статистичного комітету. У 1900 р. С. Гамченко став одним із членів-організаторів (фундаторів) науково-культурологічної спільноти краєзнавчого спрямування – Товариства дослідників Волині, а в 1901 р. – його почесним членом. У 1902 р. археолог став членом-кореспондентом Київського товариства старожитностей і мистецтв та увійшов до складу Історичного товариства імені Нестора-Літописця²⁸.

Вже у 1888 р. вийшла його перша, доволі гучна, академічна публікація під заголовком «Житомирский могильник. Археологические исследования Житомирской группы курганов» (поряд із додатком до цієї студії під назвою «Альбом рисунков и чертежей, планов и карт...»). Праця одержала позитивні відгуки та доволі широкий резонансний розголос в академічному світі, зокрема схвальні науково-критичні огляди, що їх оприлюднили авторитетні фахівці: відомий впливовий музеєзнавець, археолог Микола Біляшівський, визнаний археолог Карл Болсуновський та інші знані рецензенти. Це було глибоко наукове дослідження з новаторськими підходами та самостійним поглядом щодо постановки і студювання різноаспектних фахових специфічних питань, зокрема

²⁵ Ляшко С.М. Життєпис роду Гамченків... С. 119. В Очакові дослідник написав науковий реферат «Очаковские грушевидные погребения», який зберігається у Науковому архіві ІА НАНУ (Ф. 15. Спр. 29).

²⁶ Мусин А.Е. (сост.), Носов Е.Н. (ред.). Приложение... С. 28, 32, 39, 42, 49, 52, 67, 76, 81.

²⁷ Кузнецова С.М., Линка Н.В. Научный архив С.С. Гамченко... С. 13.

²⁸ Франко А., Франко О. Сергій Гамченко (1860-1932)... С. 429.

перспективний учений встановив факт захоронень древлян, за висловом В. Антоновича, у дерев'яних «колодках-гробах»²⁹.

Говорячи про військову службу, зазначимо, що училище С. Гамченко закінчив зі званням прапорщик і був відправлений до 32-ї піхотної дивізії 11 армійського корпусу, що дислокувався у Рівному. У цьому підрозділі він прослужив на різних посадах до 1904 р. і дійшов до звання капітана. У 1904 р. за поданням Головного Артилерійського управління підполковник артилерії С. Гамченко отримав призначення до м. Сестрорецька (поблизу Петербурга), центра збройного виробництва на півночі Російської імперії. Окрім професійних обов'язків, вчений викладав у заводській ремісничій школі російську мову. У 1909 р. С. Гамченко у званні полковника артилерії залишив військову службу та повернувся до України.

Під час Першої світової війни С. Гамченко в чині «генерала по приказу» служив у Казані на порохомому складі й у 1914-1917 рр. брав участь у розкопках городища Булгар біля м. Казань. Певно, що це було його останнє місце служби. Військова служба стримувала археологічну діяльність, обмежувала участь у розкопках, опрацюванні отриманого матеріалу та представленні його науковій спільноті. Про ці перешкоди улюбленій праці дослідник пише ще в 1893 р. у листі до М.І. Коробки, інспектора народних училищ Волинської губернії: «ймовірно кину неспокійну службу, яка, по-перше заважає, і, по-друге, – з давніх пір не по душі»³⁰.

Під час служби на півночі Російської імперії С. Гамченко отримав вищу цивільну освіту – у 1911 р. закінчив Петербурзький археологічний інститут і захистив дисертацію «Дюнні неолітичні стоянки на березі Фінського залива» (1911). Джерелом для дисертаційного дослідження слугували матеріали досліджених ним Сестрорецьких поселень і курганів, розташованих у 27 км від Петербурга на півдні Карельського перешийка, які він проводив у 1905-08 рр. У 1908 р. дослідник передав до архіву ІАК рукописи «Дослідження Сестрорецьких курганів» з картами та видами місцевостей і планами розташування курганів, схемами, рисунками знахідок; і «Розкопки на лівобережжі р. Луги – Петропх – Ситенки – Островенки. Археологічне дослідження Ситенських курганів» з видами місцевостей, планами розташування курганів, схемами та рисунками знахідок³¹. Підсумки цих робіт лише частково висвітлені у статтях, що були надруковані в «Записках Русского археологического общества» за 1909 і 1913 рр.³²

Протягом 1909-13 рр. С. Гамченко за дорученням Імператорської археологічної комісії та Імператорського російського археологічного товариства проводив археологічні дослідження в окремих поселеннях у Бессарабії, Волині, Київщині, Одещині, Поділлі, Херсонщині. Найбільше часу проводив розкопки у центральних і південних теренах України – в басейні р. Південний Буг (у Балтському, Ольгопольському, Брацлавському повітах), де йому поталанило протягом 1909-1913 рр. відкрити 45 пам'яток, більшість із яких належать до трипільської

²⁹ Франко А., Франко О. Сергій Гамченко (1860-1932)... С. 428.

³⁰ Ляшко С.М. Життєпис роду Гамченків... С. 120.

³¹ Мусин А.Е. (сост.), Носов Е.Н. (ред.). Приложение... С. 101.

³² Гамченко С.С. Раскопки на побережье Финского залива. Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического общества. Т. VIII. Вып. 2. Санкт-Петербург: Типография М.А. Александрова, 1909. С. 1-43; Гамченко С.С. Исследования Сестрорецких курганов в 1908 г. Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического общества. Т. IX. Санкт-Петербург: Типография М.А. Александрова, 1913. С. 63-162.

культури. У 1909 р. учений здійснив розкопки (стаціонарні) Немирівського городища скіфської епохи, т. зв. Великих валів, – одного з найбільших городищ на українських просторах. Саме у цей час С. Гамченко обирається членом-співробітником Російського археологічного товариства (1908), а пізніше членом-співробітником Петербурзького археологічного інституту (1913)³³.

Після революційних подій у 1918 р. С. Гамченко повернувся до рідного Житомира, де з 19 червня 1919 р. по 1923 р. працював на посаді завідувача відділом (археологічного профілю знань) Волинського науково-дослідного музею. В цей час вчений досліджував навколишні райони Житомира, обстеживши басейн р. Тетерів та її приток – Кам'янки, Гуйви, Гнилоп'яті, Бобровки. Виявив понад 50 місць розташування ліпної кераміки, відкрив невідомі у науці кургани, особливо безкурганні могильники, поселення корчаківської культури 5-8 ст. Опис цих відкриттів залишив у рукописній праці «Пятилетие археологических исследований Волыни 1919-1923 гг.» (Київ, 1924).

У 1923-1927 рр. С. Гамченко був членом і головою Бюро Волинської секції наукових робітників. Упродовж цього часу дослідник науково-практично студіював переважно археологічні «артефакти» трипільської культури в Житомирському, Коростенському й Овруцькому районах Східної Волині³⁴ (села Липляниця, Бабиничи, Ястребень, Наринськ, Грем'яче, Войцехівка, Колодяжне, Мирополь, Велика Глумча, Народичи й ін.)³⁵.

У 1926 р. С. Гамченко переїхав до Києва, де співпрацював із установами Всеукраїнської академії наук. Зокрема, його було обрано дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК, 1928), дійсним членом Трипільської комісії ВУАК та комісії по дослідженню великокняжого Києва, віце-президентом Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (з 1928) і керівником його археологічного відділу (з 1927). Пленум Комітету пам'яткознавчих студій ВУАК доручив С. Гамченку скласти перспективний план досліджень (січень 1928), в якому, зокрема, він запропонував враховувати фахову підготовку дослідників при отриманні ними відкритих листів, підняв питання про необхідність спеціалізації досліджень за окремими культурами та комплексами в межах певних територій і дав ґрунтовне визначення поняттям «рекогносцировка», «розвідка», «розкопки». У січні 1928 р. учений підготував «Схему археологічних досліджень на Україні», якою передбачалося закріплення археологів за адміністративними округами. Цими пропозиціями було зроблено крок на шляху до об'єднання дослідників

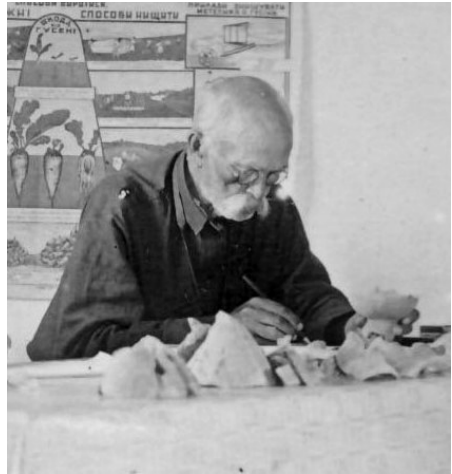

Рис. 1. С. Гамченко за роботою (1930 р.)

³³ С.С. Гамченко (к 100-летию со дня рождения)... С. 142; Франко А., Франко О. Сергій Гамченко (1860-1932)... С. 430.

³⁴ Франко А., Франко О. Сергій Гамченко (1860-1932)... С. 431.

³⁵ Кузнецова С.М., Линка Н.В. Научный архив С.С. Гамченко... С. 14.

старожитностей навколо ВУАК, запроваджено плановість розкопок, розширено тематично й організаційно пам'яткознавчі студії в Україні³⁶.

У київський період С. Гамченко керував археологічним загonom, який досліджував трипільські пам'ятки біля сіл Колодяжне (1927), Білий Камінь (1928), Стіна, Печери (1928-1929). Проводив археологічні дослідження на садибі Трубецького у Києві (1926-1927), на Ізюмщині (1929-1930), у Тульчині (1929-1930) тощо. Але, як зазначають С. Кузнецова та Н. Лінка, у цей період археолог зосереджує свої дослідження у Шепетівському районі (Шепетівка, Славута, сс. Полонне, Лопушня, Шельвова, Бараньє)³⁷. Брав участь у роботі Дніпрогесівської експедиції (1927-1930). У 1929 р. С. Гамченко проводив розкопки в Ізюмському районі на Харківщині (села Яремовці та Залимання), де знайшов пам'ятники мезоліту та Київської Русі. Останні розкопки вчений провів у 1930 р. у с. Баглаї Старо-Костянтинівського повіту (нині – Хмельницька обл.), де досліджував пам'ятки «полів поховань» 2-5 ст. та на Райковецькому городищі (1931-1932).

Серед праць ученого, що з'явилися у київський період життя, – «Археологічні першоджерела, способи їх реєстрації та засоби охорони», «Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909-1913 рр.», «Могильний некрополь біля ст. Полонного на Волині», «Житомир за першоджерелами передісторичної археології». У рукописах залишилися: «Курганний некрополь в ур. Гремяче», «Кургани с трупоспаленням по р. Гуйві», «Трипільська культура на Волині по даних розкопів 1896, 1924 і 1926 рр.», «Трипільська культура на Волині (по дослідям р[оку] 1927)», «Розкопи р[оку] 1928 першоджерел трипільської культури у с. Білому Камені на Тульчинщині» (останні три роботи були призначені до 2-3 випуску «Трипільського збірника» ВУАК) і багато інших³⁸.

З кінця 1929 р. стан здоров'я вченого став швидко погіршуватися. Він починає все частіше пропускати засідання ВУАК. Слабке здоров'я підривав і невлаштований побут. У результаті, через «швидкий занепад здоров'я» 29 травня 1931 р. С. Гамченко змушений був написати заяву про вихід на академічну пенсію та переїхати 17 серпня 1931 р. до Житомира. Невирішеність пенсійного питання (вченому відмовили в академічній пенсії на підставі відсутності «достатнього наукового стажу» (!)), складні сімейні обставини (мати та сестра дружини всляко знущалися з Гамченка, дійшовши до того, що «13 діб крім чаю і чорного хліба, нічого не давали їсти» і така практика продовжувалася й надалі) і підірване здоров'я зробили свою справу. 6 жовтня 1932 р. від туберкульозу кішок Сергій Спиридонович Гамченко пішов у засвіти³⁹. Сучасні українські дослідники зробили остаточний висновок: археолог помер він голоду інспірованого більшовиками⁴⁰.

ПОДІЛЬСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ СЕРГІЯ ГАМЧЕНКА 1909 РОКУ

Одним із регіонів, де особливо проявилися таланти Гамченка-археолога, стало Поділля. Вивчення пам'яток на теренах Подільської губернії можна поділити на

³⁶ Ляшко С.М. Життєпис роду Гамченків... С. 121.

³⁷ Кузнецова С.М., Лінка Н.В. Научный архив С.С. Гамченко... С. 14.

³⁸ Ляшко С.М. Життєпис роду Гамченків... С. 121-122; Кузнецова С.М., Лінка Н.В. Научный архив С.С. Гамченко... С. 14.

³⁹ Бонь О. Олекса Новицький і Сергій Гамченко... С. 413-415.

⁴⁰ Тарабукін О.О. Про деякі проблемні питання в біографії видатного українського археолога С.С. Гамченка... С. 81-82.

два ключових етапи: 1) імперський – 1909-1913 рр. і 2) радянський – 1927-1930 рр. Зазначені періоди не лише відрізняються політико-економічними умовами роботи експедицій, а й ареалами, яким присвятив свою увагу С. Гамченко. Якщо на першому етапі основна увага зосереджена на південно-східному Поділлі, фактично херсонсько-бессарабсько-подільському пограниччю, то на другому – це північно-західне Поділля (волинсько-подільське пограниччя). Не дивлячись на два віддалених мікрорегіони, у центрі уваги археолога залишаються пам'ятки саме трипільської культури. Залишаючи радянський період на перспективу, зосередимо свою увагу на імперському періоді.

Після повернення Сергія Гамченка в Україну Імператорська археологічна комісія, яка характеризувала його як «одного із випробуваних російських археологів», у 1909 р. доручила йому роботи для вирішення питання про призначення трипільських «площадок» і видала йому відкритий лист № 895 на розкопки в межах Подільської губернії з виділенням 600 руб. на видатки⁴¹. Першочерговим завданням вчений поставив «планомірні дослідження» с. Криничок Балтського повіту. Окрім того, «перед від'їздом завдання ускладнилося додатковим дорученням: насамперед побувати у м. Немирів Брацлавського повіту, де оглянути городище, що знаходилося біля цього містечка, в якому місцеві мешканці здійснюють скарбопошукові заходи, впевнитися у необхідності прийнятих про пошуку скарбів заходів, виконати у городищі розвідувальні розкопки...»⁴².

Протягом липня-серпня 1909 р. С. Гамченко провів археологічні дослідження на теренах Балтського повіту (с. Кринички) та в районі містечка Немирів. У своїй короткій замітці для часопису «Киевлянин» автор відзначає, що «розкопки дали масу нових і цінних даних із епохи, так званої, до-мікенської культури і культури гальштатської. Обидві культури знаходимо, до речі, в багатьох місцях Балтського й Ольгопольського повітів». При цьому «добуті предмети давнини, серед яких багато художньої та пересічної кераміки, відправлені до Петербурга, де надійшли у розпорядження Імп. Арх. Комісії»⁴³. У замітці С. Гамченко повідомляв, що готує до друку велику роботу, якою планував «висвітлити все, що відносилось до до-мікенської культури». Як ми знаємо, згадана робота була підготовлена у вигляді друкованого звіту, який на сьогодні зберігається у Науковому архіві Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук (рис. 2).

Як зазначив С. Гамченко, основну увагу він звернув на «вали» біля хутора Цехмістровки і «Валок» біля с. Сажки, що розташовані по лівому берегу р. Городниці (зараз це річка Мирка⁴⁴, лівий приток Південного Бугу) в декількох верстах на південний схід від Немирова Брацлавського повіту. Дослідник висловлював надію, що розкопки будуть вестися декілька років на кошти княжни М.Г. Щербатової.

⁴¹ С.С. Гамченко (к 100-летию со дня рождения)... С. 142; Мусин А.Е. (сост.), Носов Е.Н. (ред.). Приложение... С. 104-105.

⁴² Смирнова Г.И., Вахтина М.Ю., Кашуба М.Т., Старкова Е.Г. Городище Немиров... С. 25.

⁴³ Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 29, док. 9. Арк. 1.

⁴⁴ Трипільське поселення – на центральному мисоподібному пагорбі скіфського городища Замчисько, на лівому березі ріки Городниці (Мирка), займає площу 200 на 300 метрів. В урочищі Могилки, східніше Немирівського трипільського поселення – ще одне поселення трипільської культури.

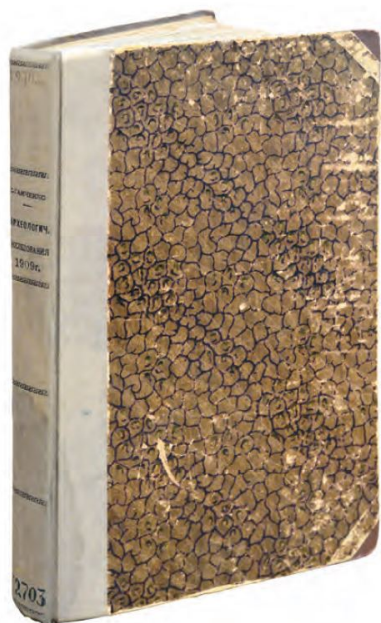

Рис. 2. Рукопис С. Гамченка
«Археологічні дослідження
1909 р.» (1911 р.)

Перший етап археологічних пошуків (21 липня – 21 серпня 1909 р.) представлений щоденником «Раскопки 1909 года. “Глиняные площадки”... “Домикенская культура”»⁴⁵. Щоденник поділений на частини, які відповідають досліджуванім населеним пунктам – сс. Кринички та Коритне, які, у свою чергу, поділяються на ділянки розвідницьких розкопок із датами досліджень. Присутній незначний опис курганної групи у с. Лабушни (сьогодні – Лабушне, Кодимської міської громади Подільського району Одеської області), частина з яких була розкопана Зборовським (арк. 30). Розвідницькі розкопки у Криничках поділені на ділянки із вказівкою господаря, координат, розміру, глибини та структури шурфу тощо. В наявності описи розкопок на 14 ділянках. Далі подано таблиці знахідок на різних ділянках і загальну схему населеного пункту з ділянками та вказівкою місця розкопок. На окремих сторінках присутній опис розкопок у с. Коритному із план-схемою (арк. 28).

У щоденнику представлений і краєзнавчий матеріал, адже археолог характеризує населений пункт, його соціально-економічне становище, історико-географічну характеристику, вказує імена мешканців і подає розташування хат у населеному пункті тощо. Дослідник подає замальовки про Кринички у вигляді виписки із «Церковного літопису Свято-Покровської церкви с. Кринички Балтського повіту Подільської єпархії» (Подільські єпархіальні відомості, 1898, № 11); опис с. Коритного із «Відомості із церковного літопису с. Коритне» (Свято-Миколаївської церкви с. Коритного Балтського повіту). На окремих сторінках також подаються знахідки випадкові і попередніх розкопок, а також фіксуються виписки з різних джерел (церковні літописи, ймовірно опубліковані праці Є. Сіцінського, І. Зборовського, Д. Гульдмана⁴⁶ й ін., зі слів місцевих мешканців і власних спостережень) як про минуле населених пунктів Поділля, так і про археологічні старожитності.

В архіві зберігається і щоденник розвідки археологічних пам'яток у Немирівському мікрорегіоні під назвою «Раскопки 1909 года. Ферма Цехмистрова. Урочище “Замчиско” и “Валы”»⁴⁷, яку С. Гамченко проводив у період з 12 липня по 1 вересня в два етапи: 12-18 липня та 26 серпня – 1 вересня 1909 р. Щоденник представляє опис розвідок і чорновими планами об'єктів: «Замчиско» (як назвав

⁴⁵ НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 92, док. 4. 53 арк.

⁴⁶ Про використання цих авторів свідчать окремі виписки з їхніх праць. Див., наприклад: «Справка» із матеріалів з колекції І. Зборовського, які були виявлені у с. Яланець та інших навколишніх селах Ольгопільського району Подільської губернії (НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 92, док. 4); нотатки з праці В.К. Гульдмана «Памятники старины в Подолии» (Каменец-Подольский, 1901) (НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 27. док. 11) й ін.

⁴⁷ НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 27, док. 1. 19 арк.

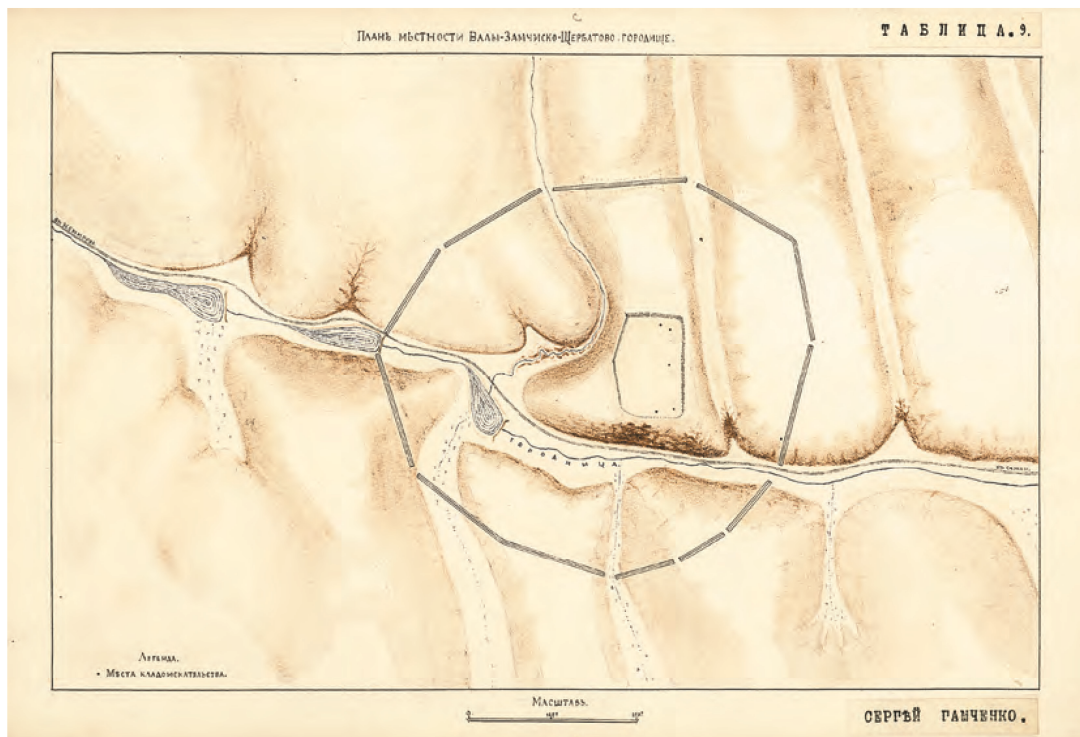

Рис. 3. Вали Замчиско-Шербадово городище, план С. Гамченка зі звіту 1909 р.
(публікується за: Смирнова Г.И. и др. Городище Немиров... С. 27)

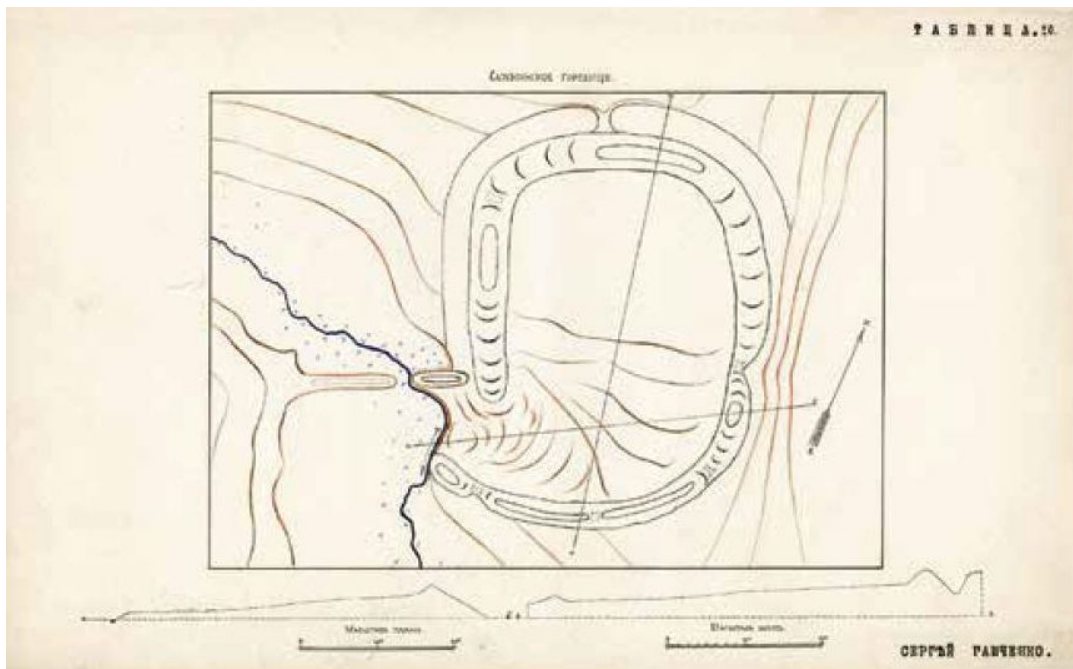

Рис. 4. Сажинське городище, план С. Гамченка зі звіту 1909 р.
(публікується за: Императорская археологическая комиссия (1859-1917)... С. 601)

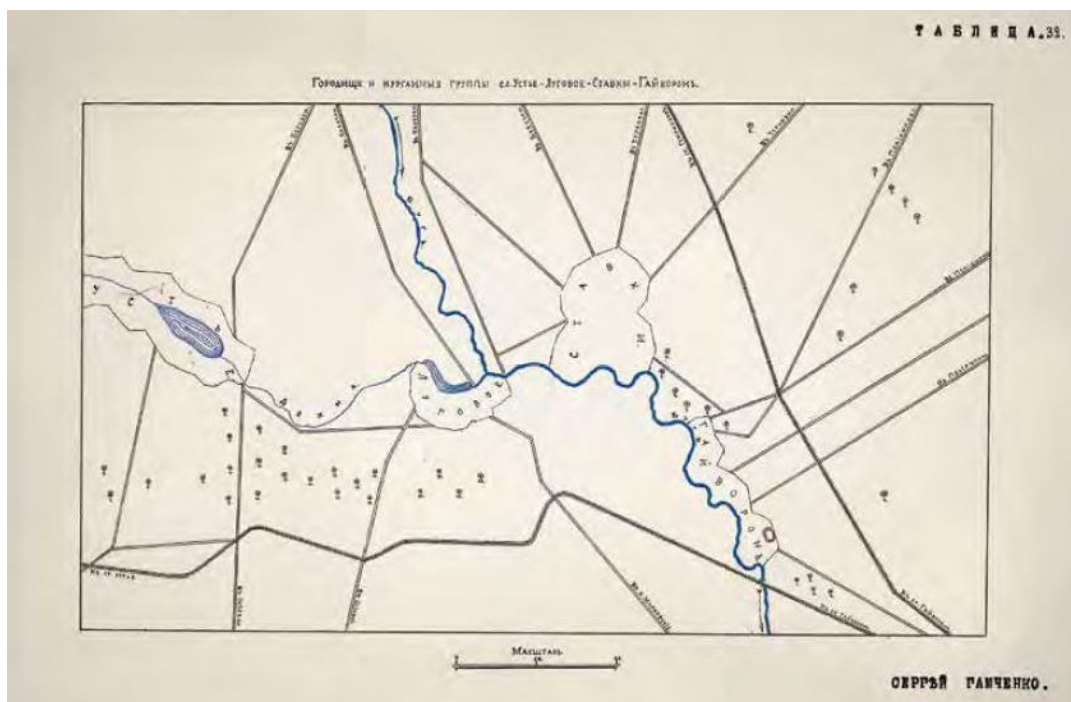

Рис. 5. Городище та курганна група біля сіл Устье, Лугове, Ставки та Гайворон, план С. Гамченка зі звіту 1909 р.
(публікується за: Императорская археологическая комиссия (1859-1917)... С. 600)

Гамченко городище у Немирові – Щербатово городище) (рис. 3), «Валок» у с. Сажки, Каролінське городище (с. Кароліно Немирівського району), Сажинське городище (рис. 4). Фактично щоденник описує об'єкти рекогносцировки у районі Немирівського городища по обидва береги р. Городниці по лінії пн-з – пд-с – Боблово-Немирів-Свенцица: Немирів, Цехмистрово, Сажки, Кароліно, Городниця, Свенцица, Боблово, Язвинка, Зарудниця.

Восени 1909 р. С. Гамченко провів розвідку і в Яланецькому мікрореєоні (навколо с. Яланець Ольгопольського повіту). У підсумковій замітці під назвою «Археологическая заметка» дослідник зазначав: «В Яланецькому районі виконані рекогносцировки та розвідки, а в інших районах відбувся повний обсяг планомірних досліджень, тобто і рекогносцировка, і розвідки, і розкопки. Дослідження здійснювалися по шарах землі, керуючись відкладеннями культурних шарів. Результати виявилися досить успішні. Порайонно, місцями і спорадично, зареєстровані точки місцезнаходження залишків та ознак цілого ряду культур: доегейської, невизначеної (з луковидною керамікою), невизначеною (з кольоровою ліпною керамікою), Hallstatt, La Tène, «грушевидностей», грецької, римської, помостів⁴⁸, ґрунтових поховань, слов'янської та руської⁴⁹. Доегейська

⁴⁸ Помости – так називав Гамченко частини «Замчиська» на Щербатовому городищі.

⁴⁹ У справі 29 наявний «Опис археологічному матеріалу по культурам до номерів розкопок» дослідник виділяє 12 культур (нумерація в опису неточна, оскільки пропущено номер 10): доегейська, культура – кераміка з луковидними рожками, культура – кольорова кераміка, Hallstatt, La Tène, культура – грушевидності, галльська культура, грецька культура, римська

культура характеризувалася групами глиняних споруд, розписною керамікою, кам'яними виробами, прикрасами, кухонними залишками и відкидами виробництва. Луновидна кераміка відкрита випадково, при розкопках пам'яток доегейської культури, з якої, скоріш за все, якщо й має подібність, то дуже віддалену. Кольорова кераміка з ліпним орнаментом знайдена у змішаному культурному шарі. (арк. 5зв.) Hallstatt, La Tène і «грушевидності» представлені похованнями і деякі з останніх супроводжувалися досить значним типовим інвентарем. Помости і ґрунтові поховання характеризувалися скорченими костяками, які, по-перше, окрашені і без наглядного інвентарю, а по-друге, окрашення немає, але відмічено своєрідний інвентар. Інші культури являлись спорадично-випадковими знахідками.

Зареєстровано десяток-півтора курганних груп з курганами різних типів і сім городищ, серед яких одне – Щербатово городище (біля м.Немирова), особливо велике та циклопічних форм і профілів⁵⁰. У декількох місцях відкрито ділянки змієвих валів...

Здобуті на розкопках матеріали (остеологічний, іхтіологічний та археологічний), протягом часу з осені 1909 р. до весни 1910 р., приведені у порядок, класифіковані, описані, сфотографовані і т.п., а весною 1910 р. здані до Імператорської археологічної комісії.

На сьогодні С.С. Гамченко представив туди ж і свій письмовий звіт – «Раскопки в Подолии» (Археологические исследования 1909 г. по доэгейской культуре). Тобто звіт: обсяг завдань, географічний огляд, історичний нарис, археологічний ескіз, способи та прийоми досліджень, рекогносцировки, розвідки, розкопки, культури, висновки та подальші завдання. Труд ілюстровано масою карт, планів, креслень, розрізів, перерізів, рисунків і фотографічних знімків. Більшість ілюстрацій виконано тушшю та сухими фарбами. За чутками, колекція надійде у відповідний музей Імператорської академії наук, а письмова праця намічається до друку Імператорською археологічною комісією⁵¹.

Звіт по матеріалам розкопок 1909 р. став найґрунтовнішим дослідженням Сергія Гамченка, який був оформлений у формі рукопису (рис. 2). Як відзначають сучасні археологи: «Звіт С.С. Гамченка можна віднести до якісної та професійної роботи свого часу»⁵². Український археолог Д. Кіосак, посилаючись на звіт 1909 р., зауважив: «Наприкінці 19 ст. починаються систематичні розвідки за методикою, близькою до сучасної – з докладним описом місцевості у пошуках масового підйомного матеріалу з наступною топографічною прив'язкою. Одним із перших

культура, культура – ґрунтових поховань скорчених костяків, слов'янська культура, руська культура. Як бачимо, в «Описі» відсутня, т.зв. «культура помостів», яка, ймовірно, і повинна була мати 10й номер.

⁵⁰ У чистовому варіанту текст відсутній.

⁵¹ НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 29. док. 4 і 5. У даних документах перемішані сторінки чорнового та чистового варіантів «Археологической заметки» (арк. 5-7).

У чорновому варіанті останній абзац викладений наступним чином: «На сьогоднішній день, тобто через 2½ роки, якщо рахувати і період підготовки до досліджень 1909 р., С.С. Гамченко представив до Імператорської археологічної комісії і свою обширну письмову працю, як звіт – «Раскопки в Подолии» (Археологическое исследование 1909 г. по доэгейской культуре). Виконання цієї важливої справи досягнуто майже дворічною безперервною і копіткою працею» (арк. 7зв.).

⁵² Смирнова Г.И., Вахтина М.Ю., Кашуба М.Т., Старкова Е.Г. Городище Немиров... С. 72.

до таких робіт у Північно-Західному Причорномор'ї долучився С.С.Гамченко. Будучи за професією військовим топографом, він приділяв особливу увагу професійній фіксації виявлених пам'яток, їх опису, геоморфологічної позиції та складання їх топографічних планів. Прив'язки С.С. Гамченка були набагато точніші пізніших прийомів топографічної локалізації пунктів археологічних знахідок аж до кінця 20 ст., оскільки він використовував точні напрямки в градусах (азимуті) від добре визначених орієнтирів»⁵³.

Також, одразу по закінченню роботи, С.Гамченко надав до ІАК короткий звіт (чистовик був переданий до комісії 31 серпня 1911 р.), план городища, листування, фотографії знахідок, покажчик таблиці, звіт, опис остеологічного та іхтіологічного матеріалу, таблиці малюнків і фотографії судин, посуду, фрагментів кераміки, фігурок, статуеток, виробів з каменю, глини та кістки; карти Подільської губ., плани розвідки місцевостей, курганів, фотографії сіл, таблиці реконструкції підземних глиняних споруд та їх плани. Усе це зберігається у фонді ІАК Наукового архіву ІМК РАН (Ф. 1)⁵⁴.

Рис. 6. Початок розкопок у с. Кринички (1909 р.)
(НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 30/31. Арк. 13)

Російські дослідники вважають, що на задньому плані зліва в кадр попав і С. Гамченко.

⁵³ Киосак Д.В. Синтетические археологические карты Северо-Западного Причерноморья: этапы развития и современное состояние. Платонова Н.И. (отв. ред.). История археологии: личности и школы. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011. С. 170-175.

⁵⁴ Мусин А.Е. (сост.), Носов Е.Н. (ред.). Приложение... С. 104-105.

Натомість необхідно нагадати, що значний масив чорнового матеріалу до зазначеного звіту знаходиться в НА ІА НАН України. Так у справі 30-31 зберігається рукопис наукової роботи «Раскопки 1909 г. До-эгейская культура. Гальштат. Лятэн» (1910) з додатками у вигляді гідрографічних і рельєфних мап, а також рисунків знайдених артефактів різних періодів – трипільської культури, раннього залізного віку, черняхівської культури (52 рисунки)⁵⁵. На жаль в архіві зберігається неповна чернетка рукопису, на відміну від фінального варіанту, що мається в НА ІМК РАН.

Фотографічний матеріал з розкопок зберігається у справі 36. І хоча у самій справі відсутній каталог, який би чітко показував прив'язку предмету, але чорновий варіант каталогу під назвою «Опись археологическому материалу по культурам и № раскопок» присутній у справі 29⁵⁶. Там само зберігається і каталог остеологічного матеріалу до рукопису «Раскопки 1909 года в Подолии»⁵⁷. Доповненням до вказаних матеріалів є проспект зазначеної наукової роботи⁵⁸, де тезисне викладена структура майбутнього звіту за матеріалами подільських розкопок.

Чернетка цікава у контексті вивчення створення рукопису, його правок і підготовки остаточного варіанту. У науковому сенсі, звісно, більший інтерес представляє начисто оформлений кінцевий рукопис із усіма планами, картами, малюнками та правками (збереглося декілька його примірників у вигляді рукопису, які зберігаються у бібліотеці ІМК РАН й у Ф. 1 НА ІМК РАН). Це дало б можливість порівняльного аналізу чернетки та чистовика.

Вивчення археологічних пам'ятників Подільської губернії у 1912-1913 рр.

По завершенні ґрунтового звіту за матеріалами розкопок 1909 р. у 1912 р. С. Гамченко отримує новий відкритий лист № 1723 на розкопки в межах Ольгопольського та Балтського повітів Подільської губернії й у вересні 1912 р. провів розвідку в районі с. Яланець Ольгопольського повіту⁵⁹. У 1909 р. біля с. Яланець археолог знайшов могильник з неглибокими ґрунтовими ямами, які були широкими та короткими й розширювалися до дна (т.зв. «грушевидні»), що містили поховання скорчених кістяків. Тоді було вивчено лише дві могили й у звіті відзначено про цінність району в археологічному сенсі⁶⁰.

Поштовхом до пошуків стали нові відомості, що були повідомлені у листі Іполитом Зборовським. Було досліджено Яланецьку балку в околицях села, урочище Поперелко, землі навколишніх хуторів уздовж річки Дохна від Бершаді до Яланця (рис. 7). У результаті «обходу усього району та загальний огляд поверхні» дав досить непогані результати у вигляді фрагментів різної кераміки лятен і грушевидних поховань (черепки горшків, мисок, чашок, глечиків, кружок, урн, амфор тощо як з орнаментом, так і без нього), осколки кам'яних і крем'яних знарядь (молотки, сокири, ножі, серпи, скребки тощо), остеологічний матеріал,

⁵⁵ НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 30-31, док. № 1-2. Детально із рукописом можна ознайомитися на сайті присвяченому С.С. Гамченку (<https://hamchenko.archive.iananu.com>)

⁵⁶ НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 29, док. № 10.

⁵⁷ НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 29, док. № 8. 10 арк.

⁵⁸ НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 29, док. № 1. 5 арк.

⁵⁹ Мусин А.Е. (сост.), Носов Е.Н. (ред.). Приложение... С. 119.

⁶⁰ Подольская губерния. Исследования С.С. Гамченка. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1909 и 1910 годы*. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов, 1913. С. 179; НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 32, док. 1. Арк. 1.

залишки відкладень господарського характеру тощо. У висновках дослідник відзначив, що знахідки були сконцентровані на лівому схилі балки та правобережжі р. Дохна (див. рис. 7). Загалом, С.С. Гамченко знайшов залишки трьох культур: неоліту, лятен (*La Tène*) і «грушевидностей»⁶¹.

Підсумком цих досліджень став рукопис «Археологические рекогносцировки и разведки в 1912 г. в Яланецком районе» (з планами), які залишилися в архіві ІІМК РАН.

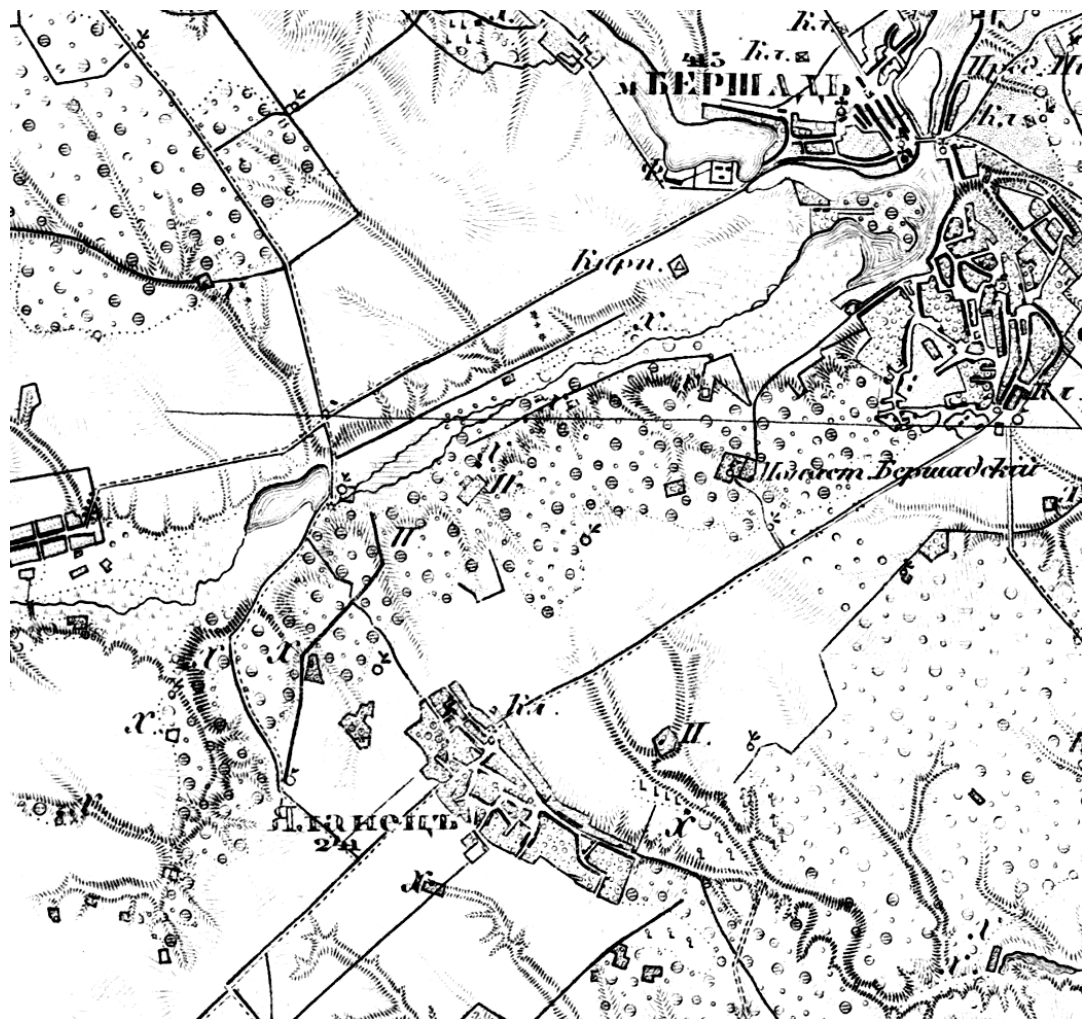

Рис. 7. Яланецький район розкопок С. Гамченка 1912 р.
(Фрагмент карти Подільської губернії Шуберта).

У 1913 р. С. Гамченко отримує відкритий лист № 1000 на розкопки у межах Балтського повіту Подільської губернії з бюджетом у 200 руб.⁶² Розкопки були проведені у трьох районах: 1) Савранському, де було розкопане поховання в

⁶¹ НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 32, док. 1. Арк. 1-2; Мусин А.Е., Медведева М.В. (ред.). Императорская археологическая комиссия (1859-1917)... С. 815.

⁶² Мусин А.Е. (сост.), Носов Е.Н. (ред.). Приложение... С. 123.

материку та могили, і проведені рекогносцировки; 2) Данилово-Балкському, де вивчалися культурні споруди, ями трипільського типу, могильник латенського часу та поховання у материку; 3) Завалля-Могилянське, де проводилися розкопки могильника⁶³.

Результати розвідок і розкопок представлені щоденником «Савранський район. 1913 г.» і чернеткою наукової роботи «Археологические изыскания 1913 г. в Подолье. Районы: Савранский, Данилово-Балкский и Завалье-Могиланский» (1913), які зберігаються в архіві ІА НАН України.

Щоденник⁶⁴ охоплює період 2-11 серпня 1913 р., який описує дослідження могил типу «павук» навколо Саврані (нині – селище Саврань, Подільський район, Одеська обл.) (2-3 серпня) та розкопки селянських ділянок с. Данилова балка (нині – Благовіщенська громада Голованівського району Кіровоградської області) (4-9 серпня). Описано три могили типу «павук» (тарантул) навколо Саврані (рис. 1-3 рукопису) та курган, який дослідник пов'язав із могилами («в якомусь таємничому зв'язку з планом “павука”»), могила «близнюки» (рис. 5 рукопису), загалом 7 могил типу «павук»⁶⁵. С. Гамченко вказує і на групу «пересічних» курганів, які тягнулися один за одним по гребеням пагорбів, описує їх структуру та наповнення⁶⁶. Згадує автор і знахідки рибалок, які витягали з мулу та піску сітьми роги та кістки оленя, мідні наконечники стріл тощо.

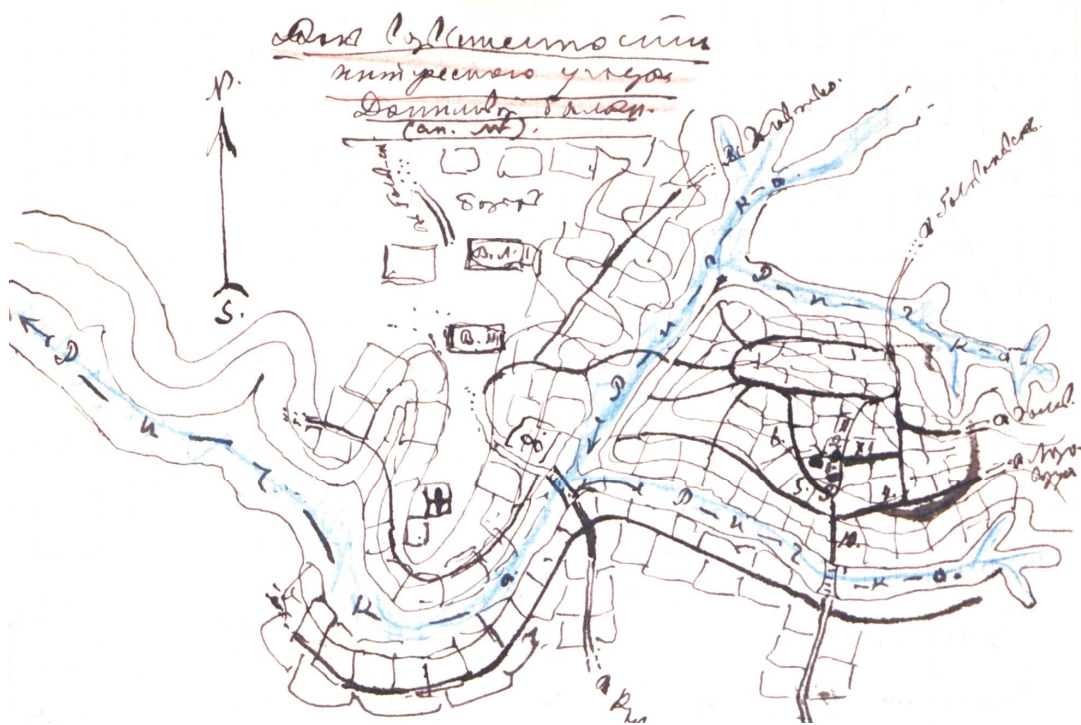

Рис. 8. План височини цікавої ділянки Данилової балки, С. Гамченко (НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 11)

⁶³ Подольская губерния. Отчет Археологической комиссии за 1913-1915 годы. Петроград: Девятая государственная типография, 1918. С. 167.

⁶⁴ НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 34, док. 1. Арк. 1-20.

⁶⁵ Ibid. Арк. 4зв.-7зв.

⁶⁶ Ibid. Арк. 2-2зв.

Вивчення пам'яток с. Данилова балка С. Гамченко почав 4 серпня з опитування мешканців села про минуле населеного пункту та випадкові знахідки на їхніх землях. Протягом 4-9 серпня вчений дослідив усі селянські наділи в межах населеного пункту й склав план-схему «План возвышенности интересного участка Даниловой балки» (рис. 8), де вказав ділянки власників, на землях яких були виявлені знахідки та досліджено археологічні об'єкти, які надалі описані та схематично оформлені. Присутня у щоденнику і бухгалтерія – щогодинна оплата найманих працівників, які працювали на розкопках у с. Данилова балка (за повний робочий день археолог платив копачеві 75 коп.)⁶⁷.

Результатом сезону 1913 р. стала чернетка наукової роботи «Археологические изыскания 1913 г. в Подолье. Районы: Савраньский, Данилово-Балкский и Завалье-Могилянский» (1913)⁶⁸. Чернетка викликає особливий інтерес, оскільки, як нам відомо, вона не була презентована ні у друкованому, ні у рукописному вигляді та зберігається лише як чернетка в НА ІА НАНУ.

Рукопис, початок написання якого відзначений автором 12 вересня 1913 р. (м. Сестрорецьк), складається з 9 пунктів: передмова, географічний начерк, археологічний ескіз, способи дослідження, рекогносцировка, розвідка, розкопки, культури та висновки (відсутні). Рукопис має 77 аркушів (із зворотами 147 с.) є незавершеним, оскільки переривається описом культур, які виділив дослідник серед пам'яток досліджуваного мікрорегіону. Висновки та додатки, що планувалися автором і про які зазначено на початку чернетки (карти районів, сітка археологічних точок, переріз шарів землі, фотографії та креслення пам'яток старовини, плани і перерізи рекогносцировки, розвідок і розкопок, фотографії археологічного матеріалу) в архівній справі відсутні (фотографічний матеріал за 1913 р. частково зберігся у справі 29 НА ІА НАН України).

Не дивлячись на зазначене вище, рукопис однозначно заслуговує на професійну обробку архівістів і фахових археологів із подальшою публікацією чорнового рукопису з коментарями фахівців.

Багато інформації для цих досліджень С. Гамченку давав І. Зборовський, з яким вони активно товаришували та листувалися. У своїх листах Зборовський часто описував нові знахідки Яланецького та сусідніх районів, які підштовхували археолога до нових пошуків. Так, у листі від 13 березня 1914 р. Зборовський писав Гамченку (мовою оригіналу): «Ну уже все равно надо выждать 2 года пока выслужитесь, а там у Вас уже не будет никаких оправданий: службы нет, домикенская культура под ногами, чего еще Вам нужно?»

На днях узнал, что в расстоянии 1 версты от меня обнаружен слой вероятно этой культуры. Крестьянин искал клад и наткнулся на мощный слой черепков, который ему не удалось побороть, и под которым, по его уверению, есть железный сундук с 3 пудами «николаевского» золота, 2 п. серебра и 20 ф. «намиста»-кораллов!

За зиму ничего нового не поступило, начнется только теперь, с наступлением весенних работ»⁶⁹.

⁶⁷ Для особливо допитливих можна порівняти деякі ціни 1913 р. (кг): гречка – 12 коп., яловичина – 33 коп., цукор – 32 коп., чоботи (пара) – 5-6 руб. – А. Сергеев «Довоенные цены (1913 г.) по городам, вошедшим в состав общесоюзного индекса розничных цен Ц.С.У.». Часть I-III.

⁶⁸ НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 33, док. 1. Арк. 1-77. На сайті матеріал неповний. URL: <https://bit.ly/3UMVurt>

⁶⁹ НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 148, док. 4. Пагінація відсутня.

У листі від 14 листопада 1913 р. І.Зборовський захоплюється роботою С.Гамченка: «Немало, думается мне, имели работы и Вы минувшим летом и осенью, в такую на редкость удачную для изысканий Ваших пору. Воображаю: добыли наверно на поверхность целое доисторическое Здолбуново и К. Балку!»

У нас беспрестанно появляются из земли все новые и новые памятники старины, которые я и пытаюсь прибирать самым тщательным образом. В последнее время попали ко мне два предмета: медный топорик – найденный на местных полях, и железная секира, похожая на найденную в Левом градце⁷⁰ и изображенную у Нидерлена стр. 545 (рис. 423/33)⁷¹. О материале топорика сужу по красному цвету в местах, где нашедший его крестьянин сделал царапины (по обыкновению).

Прилагаю пока беглые наброски для ориентировки. Если потребуете – сделаю более точные рисунки»⁷² (рис. 9).

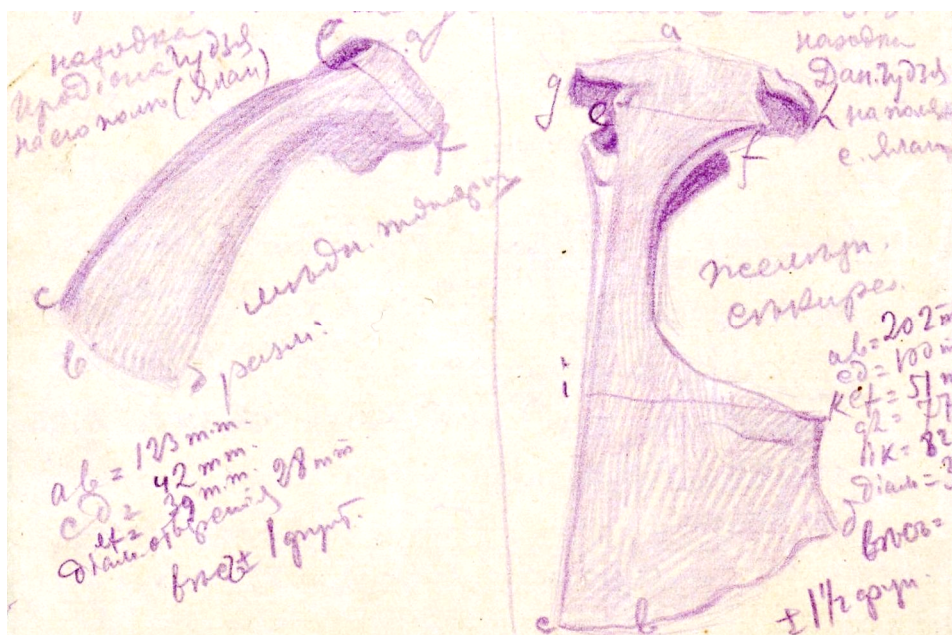

Рис. 9. Мідний топорик і залізна секира, рисунок з листа І. Зборовського (НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 148, док. 1)

Отримавши у 1914 р. черговий відкритий лист (№ 1241) на розкопки у Балтському повіті Подільської губернії, С.Гамченко досліджень не проводив (ймовірно, у зв'язку із мобілізацією до війська) і змушений був повернути виділені для цього 300 руб.⁷³

⁷⁰ *Леві-градєц* (Levý Hradec) – середньовічне городище у населеному пункті Жалов біля Праги (Чехословаччина), що бере свій початок у 9 ст.

⁷¹ Мова йде про чеського археолога, професора Любора Нідерле (1865-1944). І.Зборовський апелює до його ґрунтовної праці «Человечество в доисторические времена. Доисторическая археология Европы и в частности славянских земель» (Санкт-Петербург, 1898), де вчений представив масштабне зведення відомої на той час матеріальної культури Європи.

⁷² НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 148, док. 1. Пагінація відсутня.

⁷³ *Мусин А.Е.* (сост.), *Носов Е.Н.* (ред.). Приложение... С. 129.

Рис. 10. С. Гамченко (у центрі) на розкопках у Поділлі. 1913 р.
(НА ІА НАН України. Ф. 3. Оп. 1)

За підрахунками дослідників протягом 1909-1913 рр. С. Гамченко провів широкі дослідження в басейні Південного Бугу (Балтський, Ольгопольський і Брацлавський повіти Подільської губернії), де відкрив 45 нових пам'яток, більша частина яких відноситься до трипільської культури. У результаті проведених досліджень вчений приходить висновку про житловий характер трипільських «площадок»⁷⁴.

Підсумки цієї роботи здебільшого відображені у рукописному форматі та в значній мірі недоступна пересічному дослідникові, адже зберігається у Науковому архіві Інституту історії матеріальної культури РАН у фондї ІАК (Ф. 1). Лише у 21 ст. почалися фрагментарні публікації зазначених матеріалів⁷⁵.

У той же час маємо окремі публікації, які частково висвітлюють вищеописані сюжети подільської археології. «Отчет Императорской Археологической комиссии за 1909 и 1910 годы» опублікував невеликий звіт досліджень С. Гамченка на теренах Подільської губернії⁷⁶.

Своєрідним коротким підсумком подільської сторінки археологічних пошуків вченого стала україномовна стаття у збірнику «Трипільська культура на

⁷⁴ С.С. Гамченко (к 100-летию со дня рождения)... С. 142.

⁷⁵ Смирнова Г.И., Вахтина М.Ю., Кашуба М.Т., Старкова Е.Г. Городище Немиров на реке Южный Буг...; Мусин А.Е., Медведева М.В. (ред.). Императорская археологическая комиссия (1859-1917)...

⁷⁶ Подольская губерния. Исследования С.С. Гамченка. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1909 и 1910 годы*. Санкт-Петербург: Типография Главного управления уделов, 1913. С. 176-179.

Україні»⁷⁷. У статті автор, у властивій для його праць структурованій формі (географічні пункти, зональність, ситуація, зовнішні ознаки, трипільські руїни, інвентар, призначення жителі, висновки), подав загальну характеристику трипільських пам'яток Подільського регіону, які досліджувалася ним у 1909-1913 рр. Даючи власне бачення життя та побуту трипільців, дослідник піднімає і значний пласт перспективних і маловивчених аспектів життя давніх культур Поділля, що потребували подальших пошуків та уточнень.

У підсумку, як зазначає Євгеній Левінзон, в результаті робіт, проведених С.Гамченко на Поділлі у 1909-1913 рр., було зібрано величезну кількість різноманітного археологічного матеріалу: широкий спектр керамічного посуду, глиняні та антропоморфні та зооморфні статуетки, знаряддя праці з кременю, каменю, рогу та кістки, предмети ритуального призначення, та багато іншого. На основі проведених дослідів, С. Гамченку вдалось дати детальну та вичерпну (як на той період розвитку археологічної науки) характеристику всім сферам життя трипільських племен: від конструктивних особливостей наземних та заглиблених жител, планування поселень, до особливостей орнаментативної посуду та пластики, вдався до опису зовнішності та духовного сприйняття представників трипільських племен, простежив хронологічні зміни в розвитку гончарного виробництва та ін.⁷⁸

Висновки

Сергій Спиридонович Гамченко беззаперечно є непересічною людиною у світі археологічної науки. Протягом п'яти років він здійснив колосальну дослідницьку працю з виявлення та дослідження різнокультурних археологічних пам'ятників на теренах Подільської губернії. До сьогодні увесь об'єм його роботи не введено до наукового обігу, адже велика кількість праць збереглася у рукописному, і навіть чернетковому, варіанті, що потребує скрупульозної та фахової роботи над ними. Матеріали дослідника представлені знахідками від кам'яної доби до ранньослов'янських часів.

Цифровізація фонду Сергія Гамченка стала важливим поступом у поширенні здобутків української археології для дослідників. Натомість, це повинен бути лише перший крок, адже у сховищах Наукового архіву ІА НАН України знаходиться багато фондів, які допоможуть як практичній археології, так і дослідникам історії археологічних досліджень, краєзнавцям, генеалогам.

Ознайомлення з матеріалами фонду С.Гамченка показує, що він потребує ретельної наукової обробки – систематизації матеріалів, адже навіть у межах однієї папки (зошита, записника, колекції тощо) матеріали розпорошені (про це свідчить опис нами щоденника за 1909 р.). Практично весь фонд представлений рукописними матеріалами, які в силу особливостей почерку дослідника, потребують розшифровки та коментарів фахівців-археологів, ознайомих з науковою спадщиною вченого й описаними об'єктами. На наше глибоке

⁷⁷ Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909-1913 рр. (Досліди на Поділлі). Трипільська культура на Україні: зб. статей. Київ: УАН, 1926. Вип. 1. С. 31-41. У справі 38 (док. 1) НА ІА НАН України зберігся автограф статті під назвою «Наблюдения по данным исследованій первоисточников трипольской культуры в 1909-1913 гг.», який свідчить, що стаття була опублікована не у повному обсязі, особливо стосовно графічного та картографічного матеріалів. Див. офіційний сайт: <https://bit.ly/4dCiHUC>

⁷⁸ Левінзон Є. Дослідження трипільських пам'яток Подільської губернії... С. 207.

переконання, лише повноцінна археографічна публікація матеріалів фонду зможе максимально залучити їх до наукового обігу.

Подяки. Дана стаття не відбулася б, якби не підказки, консультації та допомога у прочитанні документів доктора історичних наук, професора *Олександра Тригуба* (Миколаїв), який і порекомендував для дослідження оцифрований фонд С. Гамченка. Щира вдячність співробітникам Наукового архіву Інституту археології НАН України на чолі з *Олександром Бузько* за оцифрування, обробку та оприлюднення особового фонду знаного археолога.

REFERENCES

- Bibikov, S.N. (Ed.)** (1960). S.S. Gamchenko (k 100-letiiu so dnia rozhdenniia) [S.S. Gamchenko (on the 100th Anniversary of His Birth)]. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 10, 141-143 [in Russian].
- Bon, O.** (2019). Oleksa Novytskyi i Serhii Hamchenko: povsiakdennia naukovtsiv 1920-1930-kh rokov za epistoliarnymy dzherelamy [Oleksa Novytskyi and Serhiy Hamchenko: the Daily Routine of the Scientist in 1920th According to the Epistolary Sources]. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 23, 409-418. DOI: 10.33402/mdapv.2019-23-409-418 [in Ukrainian].
- Franko, A. & Franko, O.** (2020). Serhii Hamchenko (1860-1932): dokumenty i materialy z osobovoho arkhivu kriz pryzmu novitnoho rozghliadu tvorchoho zhyttiepysu vchenoho [Serhiy Hamchenko (1860-1932): Documents and Materials From Personal Archive Through the Prism of New Consideration of Creative Biography of the Scientist]. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 24, 424-457. DOI: 10.33402/mdapv.2020-24-424-457 [in Ukrainian].
- Gamchenko, S.S.** (1909). Raskopki na poberezhe Finskogo zaliva [Excavations on the coast of the Gulf of Finland]. *Zapiski otdeleniia russkoi i slavianskoi arkheologii Imperatorskogo Russkogo arkheologicheskogo obshchestva*, Vol. VIII, Issue 2. Sankt-Peterburg: Tipografiia M.A. Aleksandrova, 1-43 [in Russian].
- Gamchenko, S.S.** (1913). Issledovaniia Sestroretskikh kurganov v 1908 g. [Research of the Sestroretsk mounds in 1908]. *Zapiski otdeleniia russkoi i slavianskoi arkheologii Imperatorskogo Russkogo arkheologicheskogo obshchestva*, Vol. IX. Sankt-Peterburg: Tipografiia M.A. Aleksandrova, 63-162 [in Russian].
- Hamchenko, S.S.** (1926). Sposterezhennia nad danymy doslidiv Trypilskoi kultury 1909-1913 rr. (Doslidy na Podilli) [Observations on the data of experiments on the Trypillia culture of 1909-1913 [Experiments on the Podilla]]. *Trypilska kultura na Ukraini*, 1, 31-41 [in Ukrainian].
- Husiev, S.O.** (1995). Trypilski poselennia poblyzu Nemyrova [Trypillia settlements near Nemyriv]. *Arkheolohiia*, 3, 73-80 [in Ukrainian].
- Kiosak, D.V.** (2011). Sinteticheskie arkheologicheskie karty Severo-Zapadnogo Prichernomoria: etapy razvitiia i sovremennoe sostoianie [Synthetic archaeological maps of the North-Western Black Sea region: stages of development and current state]. In **Platonova, N.I. (Ed.)**. *Istoriia arkheologii: lichnosti i shkoly*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, 170-175 [in Russian].
- Kuznetsova, S.M. & Linka, N.V.** (1963). Nauchnyi arkhiv S.S. Gamchenko [The Scientific Archive of S.S. Gamchenko]. In *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 108*: Slaviane nakanune obrazovaniia Kievskoi Rusi. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 13-15 [in Russian].
- Levinzon, Ye.** (2018). Doslidzhennia trypilskykh pamiatok Podilskoi hubernii v dorevoliutsiinyi period [Research of Trypillia monuments of the Podillia gubernia in the pre-revolutionary period]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo istorichnoho muzeiu-zapovidnyka*, 2, 196-212 [in Ukrainian].
- Lyashko, S.M.** (2004). Hamchenko Serhii Svyrydovych. In *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii*. Vol. 2. Kyiv, pp. 113-114 [in Ukrainian].
- Lyashko, S.M.** (2012). Zhyttiepys rodu Hamchenkiv: problemy prosopohrafii v konteksti osoblyvosti istorichnoho chasu ta dzherelnoi bazy [Life history of the Gamchenko family: problems of prosopography in the context of features of historical period and source base]. *Ukrainska biohrafistyka*, 9, 110-158 [in Ukrainian].
- Lyashko, S.M. & Shovkopliias, T.I.** (2012). Dzherelna baza rodovodu zhytomyrskoi rodyny Hamchenkiv [Source base of the genealogy of the Hamchenko's family of Zhytomyr]. Proceedings of the Conference: "Kulturnyi prostir Zhytomyrshchyny – Volyni 19-20 stolit". Vol. 1. Zhytomyr: M. Kosenko, 70-75 [in Ukrainian].

- Mezentseva, H.H.** (1997). *Doslidnyky arkeolohii Ukrainy: Entsyklopedychny slovnyk-dovidnyk* [Research of Trypillia monuments of the Podillia hubernia in the pre-revolutionary period]. Chernihiv: Siverianska dumka [in Ukrainian].
- Musin, A.E. (Comp.) & Nosov, E.N. (Ed.)** (2009). *Prilozhenie: Imperatorskaia Arkheologicheskaia Komissiiia 1859-1917: K 150-letiiu so dnia osnovaniia. U istokov otechestvennoi arkeologii i okhrany kulturnogo naslediiia* [Appendix: Imperial Archaeological Commission (1859-1917): To the 150th Anniversary of its Foundation. At the Origins of Domestic Archeology and Protection of Cultural Heritage] Sankt-Peterburg: DMITRII BULANIN [in Russian].
- Musin, A.E. & Medvedeva, M.V. (Eds.)** (2019). *Imperatorskaia arkeologicheskaia komissiiia 1859-1917: istoriia pervogo gosudarstvennogo uchrezhdeniia rossiiskoi arkeologii ot osnovaniia do reformy* [Imperial Archaeological Commission (1859-1917): history of the first state institution of Russian archeology from foundation to reform]. Sankt-Peterburg: IIMK RAN [in Russian].
- Rybakov, B.A. (Ed.)** (1963). Pamiati S.S. Gamchenko [In memory of S.S. Gamchenko]. In *Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR, 108*: Slaviane nakanune obrazovaniia Kievskoi Rusi. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 11-12 [in Russian].
- Sitsynskiy, Ye.** (1927). *Narysy z istorii Podillia* [Essays on the history of Podillia]. Vol. 1. Vinnytsia: UAN [in Ukrainian].
- Smirnova, G.I., Vakhtina, M.Yu., Kashuba, M.T. & Starkova, E.G.** (2018). *Gorodishche Nemirov na reke Yuzhnyi Bug. Po materialam raskopok v XX veke iz kollektzii Gosudarstvennogo Ermitazha i Nauchnogo arkhiva IIMK RAN* [Nemirov settlement on the Southern Bug River. Based on materials from excavations in the 20th century from the collections of the State Hermitage and the Scientific Archives of the IHMC RAS]. Sankt-Peterburg: GE IIMK RAN NKT [in Russian].
- Starkova, E.G.** (2012). Tripolskoe poselenie Krinichki: novyi vzgliad na starye kollektzii [Tripolye settlement Krinichki: a new look at old collections]. *Soobshcheniia Gosudarstvennogo Ermitazha, LXX*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, 5-17 [in Russian].
- Symonovich, E.A.** (1960). Pamiatniki Cherniakhovskoi kultury v s. Krinichki (po materialam S. Gamchenko i raskopkam 1957-1958 gg.) [Monuments of Chernyakhov culture in the village Krinichki (based on materials from S. Gamchenko and Excavations of 1957-1958)]. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii, 10*, 239-252 [in Russian].
- Tarabukin, O.O.** (2012). Pro deiki problemni pytannia v biohrafii vydatnoho ukrainskoho arkeoloha S.S. Hamchenka. Proceedings of the Conference: "Kulturnyi prostir Zhytomyrshchyny – Volyni XIX-XX stolit". Vol. 1. Zhytomyr: M. Kosenko, 75-83 [in Ukrainian].